

LIETUVOS STATUTŲ BAUDŽIAMOSIOS TEISĖS NORMŲ VYKDYMAS PILIES TEISMŲ PRAKTIKOJE XVI AMŽIAUS ANTROJE PUSĖJE–XVII AMŽIAUS PIRMOJE PUSĖJE

Gitana Zujienė

Vilnius

Lietuvos Statutų baudžiamoji teisė yra susilaukusi tikrai nemažai tyrinėtojų dėmesio. Jau nuo XIX a. antros pusės analizuota baudžiamosios teisės raida visuose trijuose Statutuose, šios teisės turinys, nuostatų šaltiniai. Aptarta nusikaltimo ir bausmės sampratos raida, Statutuose jiems apibrėžti vartojami terminai¹. Taip

¹ *Danilowicz I.* Historyczny rzut oka na prawodawstwo litewskie // Wizerunki i Roztrząsania Naukowe, poczet nowy 1837, t. 1; *Демченко Г.* Наказания по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Киев, 1894; *Малиновский И. А.* Учение о преступлении по Литовскому статуту. Киев, 1894; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894; *Максимейко Н.* Русская правда и литовско-русское право // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову / Под редакцией М. И. Ясинского. Киев, 1904; *Максимейко Н.* Русская Правда и обычное право Литовско-Русского государства до издания Статута // Труды XII археологического съезда. Москва, 1905; *Mikalauskas A.* Das Strafrecht der dei Litauischen Statute von 1529, 1566 und 1588. Kaunas, 1937; *Jablonskis K.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio. Vilnius, 1971; *Avižonis K.* Rinktiniai raštai. T. II, Roma, 1978; *Gudavičius E.* Pirmojo Lietuvos Statuto baudžiamosios teisės bruožai // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija (toliau – LAMMD. Istorija). T. XV (2). 1975, p. 85–102; *Vansevičius S.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai. Vilnius, 1981; *Maksimaitis M., Vansevičius S.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija. Vilnius, 1997, p. 91–100; *Vansevičius S.* Nusikaltimai ir bausmės Antrajame Lietuvos Statute // 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1993 (toliau – 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas), p. 46; *Vansevičius S.* Teismas ir jo procesas pagal 1529 m. Lietuvos Statutą // Teisės bruožai Lietuvoje, XV–XIX. Vilnius, 1980, p. 59–70; *Andriulis V., Maksimaitis M. ir kt.* Lietuvos teisės istorija. Vilnius, 2002; *Bardach J.* Uczone prawo w II Statucie Litewskim // Antrasis Lietuvos Statutas 1566, p. 15–23; *Taubenschlag R.* Wpływ rzymsko-bizantyńskie w drugim Statucie litewskim. Lwów, 1933; *Бардах Ю.* Литовские Статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Москва, 1976, с. 71–93; *Lazutka S., Gudavičius E.* I Lietuvos Statuto šaltinių klausimu // LAMMD. Istorija. T. XI. 1970, p. 149–175; *Руделюнас В.* К толкованию юридических терминов Литовского Статута // Acta Baltico-Slavica. T. 7. Białystok, 1970, s. 31–44; *Руделюнас В.* Сеймовые постановления как источник Второго (1566 г.) Литовского Статута // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija (toliau – LMAD). Nr. 3. 1976, p. 29–42; *Руделюнас В.* Источники Второго (1566) Литовского Статута // Материалы межреспубликанской научной конференций

pat daug dėmesio skirta teismams, ypač ikireforminiams, jų formavimuisi, raidai, funkcijoms, pačiai XVI a. vidurio teismų reforma tirti². Iš poreforminių teismų, ypač paskutinio dešimtmečio istoriografijoje, daugiausia dėmesio susilaukė pavių žemės teismai³. Lietuvos Statutai istoriografijoje vertinami kaip viena

по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. Вильнюс, 1978, с. 60–65.

- ² *Леонтович Ф.* Центральные судебные учреждения в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства Юстиции (toliau – ЖМЮ). 1910, № 2, с. 186–226; *idem.* Областные суды в Великом Княжестве Литовском // ЖМЮ, 1910, № 9, с. 83–130, № 10, с. 85–128; *Довнар Т. И.* Судебная реформа в Великом Княжестве Литовском и Статут 1566 года // 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1993 (toliau – 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas), p. 56–64; *Ланно И.* Гродский суд в Великом Княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения (toliau – ЖМНП). 1899, № 8, с. 341–403; *Кяупене Ю.* Книги Вильнюсского замкового суда в XVI в. в составе Литовской Метрики // Lietuvos Metrika. 1988 m. tyrinėjimai. Vilnius, 1993, p. 107–112; *idem.* Состав и деятельность суда и судей высачоных Вильнюсского воеводы в период подготовки Второго Литовского Статута // 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas, p. 107–112; *Кяупенė J.* XVI a. Vilniaus viešojo gyvenimo vaizdai // Mūsų praeitis. T. 2. Vilnius, 1992, p. 15–29; *idem.* XVI a. ikireforminio Vilniaus pilies teismo knygos-kopijos Lietuvos Metrikoje: struktūrinė ir informacinė analizė // Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai. Vilnius, 1998, p. 36–92; *Поліщук В. В.* Луцкий замковый уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. № 2, 2003, с. 3–13.

- ³ *Ланно И.* Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века // ЖМНП, 1897, № 6, с. 263–301; *Вилимас Д.* Принцип справедливости и судебная власть в историческом процессе (земские суды Великого Княжества Литовского конца XVI в. и их роль в разрешении общественных противоречий) // Разнастайнась моў і культур у кантэксьце глабалізацыі. Кніга 2. Мінск, 2003, с. 137–142; *Радаман А. А.* Полацкі земскі суд ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Полацк, 2003, с. 216–227; *Vilimas D.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). Vilnius, 2006 (toliau – *Vilimas D.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis); *idem.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavių žemės teismo pradžia – perimamumo mechanizmai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia) // Istorijos akiračiai. Straipsnių rinkinys, skirtas prof. A. Tylos 75-mečiui. Vilnius, 2004, p. 177–186; *idem.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo pareigūnai (XVI a. pabaiga). Elito perimamumo problema // Konstantinas Jablonskis ir istorija. Vilnius, 2004, p. 223–228; *idem.* Upytės pavieto žemės teismo elitas ir žemės teismo kasdienybė (1566–1588) // Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų. Panevėžys, 2004, p. 70–91; *idem.* Kauno žemės teismas paskutiniaisiais Stepono Batoro valdymo metais // Lituania. T. 57, Nr. 3 (85). 2011, p. 227–242; *idem.* Teisminės kultūros atspindžiai Kauno pavieto žemės teismuose XVI a. devintajame dešimtmetyje // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Vilnius, 2012, p. 503–524; *idem.* Žemės teismo knygų, išlikusių Baltarusijos Nacionaliniame istorijos archyve Minske, apžvalga iki 1600 m. (žemės teismo knygos kaip šaltinis tiriant bajorijos istoriją) // Lietuvos istorijos metraštis. 2012 metai, 1. Vilnius, p. 165–176; *idem.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavių žemės teismų darbo pobūdis (XVI a. pabaiga). Žemaitijos atvejis // Acta humanitarica universitatis Saulensis. T. 19 (2014), p. 35–44.

pirmųjų teisės kodifikacijų Europoje, kuri sujungė vietos paprotinę, Romos ir Magdeburgo teisės nuostatas. Statutų teisinėje mintyje atsispindėjo Renesanso epochos idėjos. Statuto normų taikymas praktikoje ilgą laiką buvo beveik negrįdinamas. Konstantinas Avižonis, analizuodamas bajoriškos anarchijos apraiškas Vazų laikais, pažymėjo, kad, esant tokiai bajorų savivalei, teismuose įgyvendinti Statuto normas būdavo gana komplikauta⁴. Ir tik paskutinį dešimtmetį Lietuvos istoriografijoje atsirado daugiau tyrimų, analizuojančių, kaip Statuto normos, ypač baudžiamosios teisės srities, buvo įgyvendinamos teismų praktikoje. Analizuodamas vieną bylą, Eugenijus Saviščevas atskleidė ne tik bajorijos gyvenimo realijas, šeimyninius santykius, bet ir XVI a. vidurio teisinės sistemos funkcionavimo ypatumus⁵. Baltarusių istorikės Natalijos Sliž monografijoje apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos santuokinius ir nesantuokinius santykius kai kurie nesantuokiniai ryšiai taip pat pateko į baudžiamosios teisės sferą⁶. Ukrainiečių istorikė Natalija Starčenko analizavo konfliktą bajoriškoje aplinkoje pagal Voluinės žemės ir pilies teismų medžiagą⁷. Ji atkreipė dėmesį, kad buvo ryškus skirtumas tarp Statuto teisės normų ir bajoriško mentaliteto, bajoro garbės suvokimo. Tyrinėjant mirties bausmės taikymą Žemaičių pilies teismo praktikoje XVI–XVII a. taip pat buvo aptikta, kad teismas vienos bylose griežtai laikydavosi Statuto normų, kitose, ypač jeigu atsakovas būdavo bajoras, o nukentėjęs žemesnio socialinio sluoksnio žmogus, tas normas interpretuodavo kilmingajam palankia linkme⁸. Adamas Stankevičius, rašydamas apie Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo veiklą XVIII a. antroje pusėje, teigė, kad, nors 1764 m. buvo atlikta teismo reforma, teismas ir tada laikėsi tam tikrų principų, susijusių su bajorijos mentalitetu (specifine bajoriškų laisvių samprata) ir teisine sąmone ir vengė skirti įstatymuose numatytas griežtas bausmes. Tam įtakos turėjo teisėjų ryšiai su bylininkais, įtakingų asmenų užtarimas ir korupcija⁹. Domininkas

⁴ *Avižonis K.* Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais // *idem*. Rinktiniai raštai. T. 1, Roma, 1975.

⁵ *Saviščevas E.* Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje // *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 2, Vilnius, 2009, p. 179–207.

⁶ *Сліж Н.* Шлюбные и пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. Смаленск, 2015, с. 44–81.

⁷ *Старченко Н.* Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовы процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. // *Социум. Альманах соціальної історії*. 2007, випуск 7, с. 83–110. 2014 м. pasirodė šios autorės monografija, skirta teismų praktikai Voluinėje XVI a. antroje pusėje–XVII a.: *Старченко Н.* Честь, кров, і риторика. Кофлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI–XVII століття. Київ, 2014 (toliau – *Старченко Н.* Честь, кров, і риторика).

⁸ *Ibidem*, с. 124.

⁹ *Stankevič A.* Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškos teisės raida. Dakto disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2013, p. 331–332.

Burba, tirdamas bajorijos kriminalinius nusikaltimus Vilniaus paviete XVIII a., taip pat atkreipė dėmesį, kad nuostatų vykdymą apsunkino ne tik kai kurių nuostatų neatitiktis to meto poreikiams (reikalavimams), bet ir teisinės bei policinės valdžios silpnumas, oligarchijos valdymas, galimybės iškilusias problemas spręsti be valstybės įsikišimo¹⁰.

Po XVI a. vidurio teismų reformos, bajorijos reikalavimu įkūrus šalia esančius, pačių bajorų renkamus ir jiems atstovaujančius pavietų teismus, buvo galima tikėtis greitesnio teisingumo ir didesnio objektyvumo. Tačiau praktikoje taip neįvyko. Labai dažnai teismų procesai užsitęsavo, o priimti sprendimai netenkindavo besiteisiančiųjų. Minėtame tyrime daroma prielaida, kad tam tiesioginės įtakos turėjo aukščiausios valdžios santykis su įtariamuoju ir nukentėjusiuoju, o visos pirmiau išvardytos priežastys buvo šių santykių padarinys. Michelis Foucault teigė, kad Prancūzijoje iki pat XVIII a. pabaigos galios bausti šaltinis buvo karalius, o teismo procesas – teisėjo, atstovaujančio karaliui, kova su nusikaltėliu¹¹. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdovas šios prerogatyvos beveik galutinai neteko įvykdžius minėtą XVI a. vidurio teismų reformą ir įsteigus Vyriausiąjį Tribunolą. O teisėjas atliko savotiško dviejų besirungiančių pusių – ieškovo ir atsakovo – arbitro funkcijas. Prancūzijoje bausmė buvo orientuota į nusikaltėlio kūną – jis kankinamas, žeminamas, galiausiai sunaikinamas, taip parodant valdžios galybę. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tokia bausmės orientacija tikėtų tik kalbant apie nekilmingus luomus, iš dalies patį žemiausią bajorijos sluoksnį. Bajoriškoje visuomenėje bausmė visų pirma buvo orientuota į bajoro garbę ir bajoro teises. Pasiiekti kūną, kartais net padariusiojo ypač sunkų nusikaltimą, nebūdavo realios galimybės. Prancūzijoje teisė drausminti ir bausti visuomenei perėjo tik XIX a., o Lietuvoje daliai visuomenės, t. y. bajoriškajai visuomenei, ji atiteko XVI a. antroje pusėje. Kaip tai visuomenei sekėsi susidoroti su šiuo uždaviniu?

Tyrime naudotus šaltinius skiriame į dvi grupes. Visų pirma tai teisės šaltiniai – Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutai¹². Antroji šaltinių grupė – pilies teismų knygos, kuriose atsispindi šių teisės šaltinių praktinis įgyvendinimas. Jos išlikusios trimis pavidalais. Keletas knygų buvo publikuotos XIX a. antroje pu-

¹⁰ *Burba D.* Smurtiniai bajorų nusikaltimai ir bausmės XVIII amžiaus Vilniaus paviete. Vilnius, 2016, p. 57; *idem.* Bajorijos kriminaliniai nusikaltimai ir bausmės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Kaunas, 2010.

¹¹ *Foucault M.* Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas. Vilnius, 1998, p. 45, 59–60.

¹² Tyrime naudoti šie Statutų leidimai: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003; Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989 (toliau – Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года).

sėje–XX a. pradžioje¹³. XX a. pradžioje taip pat publikuota dalis tuometinio Vilniaus centrinio archyvo senųjų aktų knygų aprašų¹⁴. Tačiau tyrimo pagrindą sudaro iki mūsų dienų išlikusių knygų originalai, saugomi Lietuvos ir Baltarusijos archyvuose¹⁵. Baltarusijos nacionaliniame istorijos archyve ir Lenkijos AGAD'e išlikusios Palenkės paviėtų teismų knygos tyrime nenaudotos, nes ten jau nuo XV a. antros pusės veikė lenkų teisė. Ukrainos centriname valstybės istorijos archyve Kijeve saugomos Lucko, Vladimiro, Kijevo, Žitomiro, Kremeneco, Vinicos pilies teismų knygos. Išsamesnį jų aprašą laikotarpiu iki Liublino unijos (ją sudarius šios teritorijos atiteko Lenkijai) yra pateikęs D. Vilimas savo monografijoje¹⁶, o tyrimui plačiai naudoja Ukrainos istorikai¹⁷.

Pradžią teisminiam bylos nagrinėjimui duodavo ne nukentėjusiojo skundas (dažnai skundo įrašymu į teismo knygą viskas baigdavosi, jeigu ieškovas nesi-

¹³ Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов (АВАК). Т. 5: Акты Брестскаго и Городненскаго городских судов. Вильна, 1871; АВАК. Т. 6: Акты Брестскаго городского суда (поточные). Вильна, 1872; АВАК. Т. 7: Акты Городненскаго городского суда. Вильна, 1874; АВАК. Т. 8: Акты Виленскаго городского суда. Вильна, 1875; АВАК. Т. 23: Акты Холмскаго городского суда. Вильна, 1896; АВАК. Т. 26: Акты Упитского городского суда. Вильна, 1899; АВАК. Т. 32: Акты Вилкомирского городского суда. Вильна, 1907; АВАК. Т. 36: Акты Минского городского суда. Вильна, 1912.

¹⁴ Опись документов Виленского Центрального Архива древних актов. Вып. VI. Акты Вилкомирского городского суда за 1596–1607 годы. Вильна, 1908; Вып. VIII. Акты Упитского городского суда за 1584–1615 годы. Вильна, 1912; Вып. IX. Акты Вилкомирского городского суда за 1609–1621 годы. Вильна, 1912; Вып. X. Акты Брестского городского суда за 1575–1715 годы. Вильна, 1913.

¹⁵ Vilniaus pilies teismo knygos // Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA). Senieji aktai (toliau – SA). F. 21, ap. 1; Vilkmergės pilies teismo knygos // LVIA. F. 80, ap. 1, 3; Vilkmergės pilies teismo, Žemaičių pilies teismo, Upytės pilies teismo knygos // Vilniaus universiteto biblioteka. Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS). F. 7; Slanimo pilies teismo knygos // Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas (toliau – BNIA). F. 1373, ap. 1, b. 1–24; Minsko pilies teismo knygos // BNIA. F. 1727, ap. 1, b. 1–3; Valkavisko pilies teismo knygos // BNIA. F. 1710, ap. 1, b. 1–2, 167; Gardino pilies teismo knygos // BNIA. F. 1711, ap. 1, b. 187–189; Pinsko pilies teismo knygos // BNIA. F. 1733, ap. 1, b. 91–92; Slucko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1739, ap. 1, b. 1; Ašmenos pilies teismo knyga // F. 1732, ap. 1, b. 37; Naugarduko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1730, ap. 1, b. 459.

¹⁶ Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis, p. 194–198.

¹⁷ Jau minėta N. Starčenko. Taip pat: *Поліщук В. В.* Луцкий замковый уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. 2003, № 2, с. 3–13; 2005, № 1, с. 108–124; *idem*. Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558–1566 гг.) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. Vilnius, 2007, p. 355–380; *idem*. Світки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молодая нація. Киев, 2000, № 1, с. 123–163.

imdavo tolesnių veiksmų), bet šaukimo surašymas ir jo įteikimas įtariamajam. Šios procedūros buvo reglamentuotos Lietuvos Statute¹⁸. Nuo šaukimo surašymo kokybės galėjo priklausyti tolesnė bylos eiga ir net baigtis. Todėl čia svarbu buvo tiek besikreipiančiojo teisinis išprusimas, tiek šaukimą rašančiojo atidumas. Pretekstu laužyti šaukimą ir nestoti į teismą galėjo tapti neteisingai įrašytas šaukiamojo tėvavardis, valdos pavadinimas, proceso data, jau nekalbant apie tai, jeigu šaukiama buvo ne tame pavieta, kur atsakovas turėjo nuosavybę¹⁹. Ypač svarbu buvo kaip tiksliai šaukime suformuluotas kaltinimas, nes proceso metu buvo svarstoma tik tai, kas įrašyta šaukime. Jo nebuvo galima nei performuluoti, nei papildyti. Dažnai šaukime buvo nurodomas ne tik nusikaltimas, dėl kurio šaukiama, bet ir straipsnis, kuriuo remdamasis ieškovas norės teistis. Kaip svarbu buvo tiksliai suformuluoti kaltinimą, rodo šis atvejis. 1644 m. gegužės 9 d. į Žemaičių pilies teismą buvo pašauktas Jonas Stanislavovičius Dargevičius su bendrininkais ir kaltinamas, kad privertė padaryti paleistuvystės nuodėmę tris merginas²⁰. Realiai tai buvo išprievartavimas. Merginos buvo užpultos ir, grasiinant susidoroti ar net nužudyti, jomis buvo pasinaudota. Todėl nukentėjusiųjų atstovas įtariamuosius prašė bausti pagal Statuto XI skyriaus 12 straipsnį, kuris numatė bausmę būtent už išprievartavimą. Tačiau atsakovai pasinaudojo kaltinimo formuluote, o teismas atsižvelgė į jų argumentus, kad privertimas padaryti nuodėmę nėra kriminalinis nusikaltimas. Todėl bylą nurodė kelti žemės teisme. Šaukimo surašymu ir įteikimu rūpinosi ir už tai teismo pareigūnams mokėjo pats nukentėjusysis. Jis taip pat rūpinosi surinkti šaukiamojo kaltės įrodymus, dokumentus, liudininkus, bendrapriesaikius. Įtariamasis turėjo rūpintis savo nekaltumo įrodymais. Teisminė valdžia į tai nesikišo net kriminalinių nusikaltimų atvejais. Teismas, išklauses abi šalis, nusprendavo, kurios įrodymai tvirtesni. Tiesa, Trečiajame Lietuvos Statute buvo įtvirtintas vadinamasis *scrutinium*, kai teismas, negalėdamas sprendimo priimti iš pateiktų įrodymų, galėjo perimti iniciatyvą ir skirti papildomą tyrimą įvykio vietoje²¹.

Gavęs šaukimą, atsakovas realiai turėjo tris veikimo galimybes – stoti į teismą ir atsakyti asmeniškai, atsakyti per savo atstovą (prokuratorių) arba šaukimą iš

¹⁸ Статут Вялікага Князства Літоўскага 1588 года, IV.17, 18, 34.

¹⁹ Ibidem, IV.19, 44. Pavyzdžiui, ginčas dėl to, kuriame teisme turi vykti bylos svarstymas, kilo 1617 m. vasarą Minsko pilies teisme, kai Minsko pavieto bajoro Petro Bikovskio nužudymu buvo apkaltintas Mozyriaus pavieto žemės raštininkas Fiodoras Obuchovičius (Minsko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1727, ap. 1, b. 2, l. 465). 1654 m. gegužę šaukimas Pinsko pilies teisme buvo laužomas dėl neteisingai nurodyto kaltinamojo vardo (Pinsko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1733, ap. 1, b. 92, l. 9).

²⁰ Žemaičių pilies teismas (1644) // VUB RS. F. 7, b. 14463, l. 115–116v.

²¹ Статут Вялікага Князства Літоўскага 1588 года, XI. 61–66.

viso ignoruoti. Antrą kartą be pateisinamos priežasties nestojęs į teismą atsakovas teoriškai būtų pralaimėdavo²². Statuto IV skyriaus 30 straipsnis reikalavo, kad kriminalinėse bylose, ypač jeigu grėsė mirties bausmė, kaltinamasis dalyvautų asmeniškai (galėjo greta turėti savo atstovą). Tačiau praktikoje dažnai to buvo nesilaikoma. Pasitaikydavo atvejų, kai ieškovas principingai reikalaudavo vykdyti šią Statuto nuostatą. Tačiau teismas realios galimybės pristatyti įtariamąjį į teismą neturėjo. Vienintelė galimybė buvo nestojusį į teismą įtariamąjį atiduoti valdovui *на выволание*, t. y. skelbti jam laikinąją, o nepaklusus keletą kartų – amžinąją baniciją. Pavyzdžiui, 1603 m. Žemaičių pilies teisme Bartošas Sobepanskis buvo kaltinamas skolos rašto suklasztojimu. Jis ruošėsi atsakyti per savo atstovą, tačiau, ieškovams pareikalavus, kad dalyvautų pats kaltinamasis, teismas atstovą nušalino²³. Tačiau pats kaltinamasis į teismą taip ir nestojo. Byla buvo išspręsta be jo. Pagal Statuto I skyriaus 16 straipsnį jam buvo skirta mirties bausmė sudeginant, o už nestojimą į teismą turėjo būti paskelbtas banitu²⁴. Atrodo, kad nestojimo atveju valdovo skelbta banicija, reiškusi bajoriškų teisių atėmimą, kuo toliau, tuo mažiau gąsdino įtariamuosius. XVI a. pabaigos–XVII a. antro dešimtmečio pilies teismų knygoose randama pavienių banicijų, o XVII a. penktame dešimtmetyje jų įrašyta dešimtimis, ir tik viena kita vėliau atšaukta²⁵. Tas pats asmuo galėjo būti paskelbtas banitu net kelis kartus iš eilės, neatšaukus ankstesnių banicijų²⁶. Realiai jis netekdavo politinių bajoro teisių (dalyvauti rinkimuose, būti išrinktas), bet socialiniam, ekonominiam jo gyvenimui tai netrukdė, ypač jeigu turėjo giminės ar įtakingo užtarėjo palaikymą.

Dar vienas būdas vilkinti procesą buvo apeliacija. N. Starčenko teigia, kad didžiausios problemos prasidėdavo paskelbus galutinį teismo nuosprendį – dekretą²⁷. Daugiausia apeliacijų būdavo teikiama būtent tuo metu. Bet būdavo apeliuojama ir bet kuriame teismo proceso etape, vos teismas priimdavo kurios nors šalies netenkinantį sprendimą. Pavyzdžiui, apeliacija būdavo duodama dėl to, kad ne į tą teismą pašauktas, ne tai šaliai skirta priesaika. Teismas, padarius

²² Статут Вялікава Князства Літоўскага 1588 года, IV. 22.

²³ Žemaičių pilies teismo knyga (1602–1606) // VUB RS. F. 7, b. 14453, l. 175–176.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Pavyzdžiui, 1642 m. banicijos Minsko pilies teisme – Minsko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1727, ap. 1, b. 3., l. 401–402v, 450–451v, 462–463v, 519–520v, 529–530v, 540–541v, 552–553v. Banicijos atšaukimas – Ibidem, l. 542–543v.

²⁶ Ibidem, b. 2, l. 807–813, 889–897; Ukmergės pilies teismo knyga // VUB RS. F. 7, b. 13888, l. 65–68, b. 13889, l. 322–325. Опись документовъ Виленскаго Центрального Архива древнихъ актовъ книгъ, Вып. 9: Акты Виленскаго городского суда за 1609–21 гг. Вильна, 1912, c. LXX.

²⁷ Старченко Н. Честь, кров, і риторика, с. 366.

kriminalinį nusikaltimą, ypač jeigu grėsdavo mirties bausmė, privalėjo leisti apeliaciją. Priešingu atveju Vyriausiajam Tribunolui galėjo būti apskūsti patys teisėjai. Taip buvo sąmoningai tempiamas laikas, siekiant bylą numarinti arba rasti būdų užglaistyti konfliktą, susitarti, pačiam patiriant kuo mažiau nuostolių. Esant tokioms beveik neribotoms galimybėms vilkinti procesą, gana svarbų vaidmenį vaidino trečiųjų teismai. N. Starčenko daro prielaidą, kad vengimas stoti į oficialų teismą ir siekis susitarti per tarpininkus, trečiųjų teismus galėjo reikšti norą apsaugoti bajorišką garbę, kai išvengiama nusikaltimo paviešinimo ir svarstymo, o griežta teisės kalba ir reikalavimai pakeičiami draugų ir pažįstamų prašymais²⁸. Mūsų nuomone, tai buvo siekis išvengti realios, įstatymuose numatytos griežtos bausmės. Susitaikymo atveju, net įvykdžius žmogžudystę, buvo apsiribojama piniginiu atlygiu, atgaila ir gana simboline bausme²⁹. Pavyzdžiui, 1575 m. Slanimo pilies teismo knygoje randame vieną iš tokių trečiųjų teismo sprendimų. Už Martyno Gurskio nužudymą Laurynui Stanislavičiui ir Ivanui Chvedarovičiui buvo skirta kalėti po pusę metų ir tris savaites bei sumokėti galvapiņius. Už nuteistuosius laidavo Lauryno tėvas, o Ivano uošvis Stanislavas Stefanovičius – kad šie per 12 savaičių atvyks atlikti bausmės, o jeigu neatvyks, tada pats Stanislavas atsėdės kalėjime už abu, t. y. 1 metus ir 6 savaites³⁰, kai realiai už tokį nužudymą jiems grėsė mirties bausmė. Teistis trečiųjų teisme sutikdavo ir nukentėjusioji šalis, nes tai buvo galimybė gauti bent dalinę satisfakciją dėl patirtos skriaudos, nepasmerkiant savęs nesibaigiančiam bylinėjimuisi pilies teisme, o vėliau ir Tribunole. Kreiptis į trečiųjų teismą taip pat buvo galima bet kuriame proceso etape. Trečiųjų teismo sprendimas sąlygodavo ir gautos banicijos atšaukimą.

Teismas neturėjo nei galimybės užtikrinti, kad įtariamasis stos į teismą, nei priemonių pristatyti nuteistąjį atlikti bausmę / įvykdyti nuosprendį, jeigu jis nebuvo sugautas nusikaltimo vietoje, o į teismą nestojo arba teisėsi per savo atstovą. Tuo vėlgi turėjo rūpintis ieškovas. Daug kas priklausė ir nuo paties nuteistojo požiūrio į situaciją. Pavyzdžiui, jau minėtas atvejis 1575 m. Slanime. Po 12 savaičių nuteistieji kalėjime taip ir nepasirodė, bet atvyko jų laiduotojas, pasiruošęs atlikti bausmę už juos. Tiesa, nepavykus suderinti procedūrinių dalykų, jis taip pat nesėdo³¹. Norėtusi tai vertinti kaip senosios kartos atsakingą požiūrį į ba-

²⁸ Ibidem, c. 376.

²⁹ Описание документовъ Виленскаго Центрального Архива древнихъ актовъ книгъ, вып. 9: Акты Виленскаго городского суда за 1609–21 гг. Вильна, 1912, № 13888–448, 451; № 13890–140, 179, 311; № 13892–86.

³⁰ Slanimo pilies teismo knyga // BNIA. F. 1737, ap. 1, b. 2, l. 122v–123.

³¹ Ibidem.

jorišką garbę. Tėvas savo įsipareigojimus buvo pasiruošęs atlikti, o jaunesnioji karta siekė bet kokia kaina išvengti bausmės. Tačiau tai galėjo būti ir sąmoningas įvykių vilkinimas, nes stebėti proceso neatvyko trečiųjų teismo nariai, kurie buvo priėmę šį sprendimą. Jiems nedalyvaujant, įkalinti buvo neįmanoma. Nukentėjusioji šalis, matydama tokį laiduotojo pasiryžimą, atleido bausmę. O štai 1600 m. Minsko pilies teisme Samuelio Druckio-Gorskio tarnas Aleksandras Bezvodinskij už Jokūbo Nemiros nužudymą buvo nuteistas kalėti 1 metus ir 6 savaites Minsko pilyje *в узбе чорной*³². Metų gale Nemiros brolis atvyko į pilį pasiteirauti, kaip nuteistajam sekasi kalėti. Tačiau paaiškėjo, kad vietoj jo sėdi kažkoks paprastas žmogelis.

Išskirtiniais atvejais vykdyti teismo sprendimą buvo pavedama pavieta bajorams, t. y. buvo galima pasitelkti pavieta bajorus, šaukti vadinamąjį *pospolite ruszenie* ir ginklų priversti nuteistąjį paklusti. Tačiau ir tokiu atveju pavieta bajorija dažnai nebūdavo vieninga.

Svarbu ir tai, kad skiriant bausmes nebuvo precedento taisyklės. Kiekvienas teismas įstatymus interpretavo savaip. Todėl Statuto normų įgyvendinimas labai priklausė nuo teismo narių kompetencijos, sąžiningumo, garbės suvokimo, gal net asmeninio teisėjų požiūrio. Visa tai turėjo įtakos tam, kad už analogiškus nusikaltimus skirtingų pavietų teismai skirdavo visiškai skirtingas bausmes. Pavyzdžiui, Minsko pilies teisme 1600 m. gruodžio pabaigoje bajorai Ambraziejus Varanica ir Jokūbas Golovač buvo kaltinami vagystėmis iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stalininko Palubinskio valdinių klėčių Radoškovičiuose. Įtariamieji pristatė tris liudininkus ir buvo pasiruošę prisiekti dėl savo nekaltumo. Tačiau prisiekti buvo leista tik Jokūbui, kaip neįtartinam asmeniui. Ambraziejus Varanica vagystėmis jau buvo įtariamas anksčiau, t. y. Minsko pilies teismo juodosiose knygosose buvo įrašyti už vagystes nuteistų asmenų liudijimai, kuriuose Ambraziejų tie asmenys įvardijo kaip bendrininką³³. Priminsiu, kad pagal Trečiojo Statuto 14 skyriaus 10 straipsnį vagyste įtariamas bajoras, sulaikytas be įkalčių, tris kartus galėjo išsiteisinti priesaika, tiesa, kiekvieną kartą turėdamas daugiau bendrapriesaikių. Ir tik po ketvirtos apkaltinimo ir ieškovui su liudininkais prisiekus, turėjo būti baudžiamas. Kiek kartų prieš tai buvo kaltintas Varanica, nenurodoma, bet, ieškovų (LDK pastalininkio ir jo valdinių) atstovo prašymu, kaip įtartinas asmuo, buvo atiduotas kankinti prisipažinimui išgauti. Ir visiškai kitaip į mūsų manymu, analogišką situaciją buvo pasižiūrėta 1637 m. Žemaičių pilies teisme. Gegužės 10 d. į šį teismą kreipėsi Žemaičių vyskupas Jurgis Tiškevičius

³² Minsko pilies teismo knyga // BNIA. F. 1727, ap. 1, b. 1, l. 1350.

³³ Ibidem, l. 1330v.

ir kaltino poną Dovydą Spivakaitį apvogus jo valdinio klėtį³⁴. Ieškovas reikalavo jam mirties bausmės, nes, remiantis Žemaičių pilies teismo juodosiomis knygomis, tai minimam ponui buvo jau ketvirtas kaltinimas vagyste. Pagal jau minėtą Statuto XIV skyriaus 10 straipsnį, priesaika turėjo būti skiriama ieškovui – bajoras turėjo prisiekti pats su dviem bendrapriesaikiais, paprasto luomo žmogus su dviem bajorais ir dar keturiais savo luomo žmonėmis. Tačiau teismas išsiteisinamąją priesaiką skyrė kaltinamajam³⁵. Tokio sprendimo būtų galima tikėtis, jei-gu ieškovai nebūtų surinkę reikiamo bendrapriesaikių skaičiaus. Bet šiuo atveju teismo sprendimo motyvas buvo tas, kad nukentėjęs asmuo, valdinyš, yra žemesnio socialinio sluoksnio ir negali liudyti prieš kilmingąjį. Gaila, nenurodoma, kuo remiantis buvo taip interpretuota situacija. Maža to, tos pačios sesijos metu D. Spivakaitis vagyste buvo kaltinamas dar kartą jau kito asmens. Kaltinimą parėmė net jo bendrininkas, kuris už tą vagystę buvo nuteistas pakarti. Tačiau vėlgi, kadangi nukentėjusysis buvo valstietis, priesaika paskirta D. Spivakaičiui kaip bajorui³⁶. Net nereikalauta Statute numatytų bendrapriesaikių.

Teisminės valdžios pozicija priklausė ne tik nuo įtariamojo ir nukentėjusiojo socialinio sluoksnio, bet tam tikrais atvejais ir nuo lyties. Nors aukščiausioji valdžia įstatymu numatė už išprievartavimą mirties bausmę, kad ir kokiam socialiniam sluoksniui nukentėjusioji priklausytų³⁷, praktikoje tokių bausmių beveik nepasitaikė. Visų pirma tai buvo labai sunkiai įrodomas nusikaltimas. Antra – jeigu būdavo išprievartaujama valdinė, į teismą besikreipiantis bajoras dažniausiai net neprašydavo mirties bausmės įtariamajam, dažniausiai bajorui, t. y. jis neprašydavo bylą spręsti kriminaliniu būdu (*criminaliter*), o tik piniginių kompensacijų³⁸. Net jeigu nukentėjusiąją paremdavo šeimininkas, įrodyti nusikaltimo dažniausiai nepavykdavo³⁹. Kalbant apie šio tipo nusikaltimus, aiškiai matomas skirtumas tarp magdeburginių ir pilies teismų knygų. Miestiečių teismuose nusikaltimas visada būdavo įvardijamas tiesiai (*zgwaltował, czynił gwał i nasilstwo, zgwalcenia*)⁴⁰. Pilies teisme dažnai buvo pasitelkiamos retorinės vingrybės, kuriomis užmaskuotą nusikaltimą galima tik numanyti, pavyzdžiui, *непрстойны пану Богу и людям подстивым обридливы учинок*⁴¹. Taip pat jau anksčiau minėtas atvejis, kai šaukime jis buvo įvardytas paleistuvystės nuodėme. Galbūt tai sąlygojo mentaliteto skirtumas – kad tiesiogiai pasakant šiurkščiais žodžiais nebūtų suterštas nukentėjusiosios vardas, ypač jeigu tai bajorė, arba tiesiogiai įvardyti iš viso nepriderėjo kilmingam asmeniui.

Apibendrinant reikia konstatuoti, kad iš dalies skyrėsi aukščiausios valdžios santykis su įtariamuoju ir nukentėjusiuoju, numatytas Statutuose, ir tų normų

³⁴ Žemaičių pilies teismo knyga // VUB RS. F. 7, b. 14461, l. 14.

³⁵ Ibidem, l. 15.

įgyvendinimas, atiduotas į pačios bajorijos rankas. Įstatymų taikymą ir interpretacijas sąlygojo bajoriškas mentalitetas. Kad įstatymai būtų sėkmingai vykdomi, labai trūko valstybinės struktūros, kuri užtikrintų įtariamojo pristatymą į teismą ar bent jau nuteistojo pristatymą bausmei atlikti / įvykdyti. Praktikoje tai buvo palikta kiekvieno bajoro garbės reikalui. Tačiau laikui bėgant bajoriškos garbės samprata apsiribojo tik savo teisių ir laisvių deklaravimu. Išsireikalavę luominių teismų, patys bajorai nepakluso jiems nepalankiems teismų sprendimams. Bajoriškoji visuomenė taip pat ne visuomet buvo pajėgi kontroliuoti savo atstovą. Priešingai, sudarydavo sąlygas išvengti įstatymuose numatytos bausmės per trečiųjų teismus, draugiškus susitarimus. Iš kitos pusės, tų pačių bajorų atstovaujami pavietų teismai dažnai palaikė bajoriją ir jos išskirtinę padėtį kitų luomų atžvilgiu.

THE ENFORCEMENT OF CRIMINAL PROVISIONS OF THE STATUTES
OF LITHUANIA IN THE CASTLE COURT PRACTICE OF THE 2ND HALF
OF THE 16TH CENTURY–1ST HALF OF THE 17TH CENTURY

Gitana Zujienė

Summary

By means of the legal sources of the Grand Duchy of Lithuania, the Second Statute and the Third Statute, as well as the district castle court books, the article addresses the practical enforcement of the legal norms after being passed into the hands of the noble society. It is concluded that the relationship of the supreme authority with the suspect and the victim, laid down in the Statutes, and the enforcement of these legal provisions were partly diverged. The application of laws and their interpretations were determined by the noble mentality. To enforce laws successfully, a state structure, which would handle the delivery of the suspect to the court or at least the presentation of the convicted person for serving/executing the sentence, was severely lacking. In practice, it was left for each nobleman to be handled as a matter of honor. However, the concept of noble honor would gradually become limited with the declaration of personal rights and freedoms. After the nobility already had class-based courts, the nobles themselves refused to obey the judgements that were not in their favor. Also, the noble society was not always capable of controlling its representative. On the contrary, conditions used to be created to avoid the punishment established in laws through arbitration courts or friendly agreements. On the other hand, the district courts that were also represented by the same nobles would often act in favor of the nobility and its exceptional role in respect of other social classes.